

YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ÖĞRENCİLERİNİN DEMOKRATİK TUTUMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Bayramali NAZIROĞLU*

Mustafa ÇETİN**

Özet: Bu çalışmanın temel amacı Türkiye'de yüksek din eğitimi alan İlahiyat ve İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği bölümü öğrencilerinin demokratik tutum düzeylerini tespit etmek ve bunu çeşitli değişkenler açısından incelemektir. Tarama modelinde gerçekleştirilen betimleyici bir çalışma olan araştırmada veri toplamak amacıyla "Published for the Attitude Research Laboratory" tarafından geliştirilen ve Gözütok tarafından Türkçeye uyarlanan "Demokratik Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırmaya Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat ve Eğitim Fakültelerinden toplam 365 öğrenci katılmıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin demokratik tutumları ile cinsiyetleri, öğrenim türleri, sınıfları, mezun oldukları lise, daha önce ağırlıklı olarak yaşadıkları yer, babalarının öğrenim durumu, anne babalarının mesleği, ailede karar alma şekli ve gelir kaynakları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Buna karşın, okudukları bölüm, annelerinin öğrenim durumu, ailelerinin tutumu, okurken kaldıkları yer ve medyada ilgili duydukları içeriğe göre öğrencilerin demokratik tutumlarının anlamlı derecede farklılaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Demokratik tutum, din eğitimi, İlahiyat, İDKAB.

An Investigation of the democratic attitudes of students in higher religious education

Abstract: The main aim of this research is to determine the levels of democratic attitude of students of Division of Theology and Division of Primary Religious Culture and Moral Knowledge teaching in Turkey and to investigate these levels of attitudes in terms of various variables. The research is a definitive investigation in the survey model. In this research, it was used "Democratic Attitude Scale" which was developed by "Published for the Attitude Research Laboratory" and adapted to Turkish by Gözütok. The population of the study is totally 365 students at the Faculty of Theology and Faculty of Education at Recep Tayyip Erdoğan University. At the end of the study, it was found out that there was no significant difference between the students' democratic attitudes and their genders, classes, graduated secondary school types, location where they live, education level of father, occupation of parent, decision maker in the family and source of income. On the contrary it was found out that there was significant difference between the students' democratic attitudes and their departments, education level of mother, attitudes of family, the place of residence and media content which they interest.

Keywords: Democratic attitudes, religious education, theology, Primary Religious Culture and Moral Knowledge Teaching.

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

** Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Eğitim bir bilgi aktarma etkinliği olmanın yanı sıra bireyleri içinde buldukları toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısına hazırlayan bir süreç olarak da öne çıkmaktadır. Bu yönüyle eğitim hem demokratik bir toplumun oluşumu, hem de bireylerin demokratik bir topluma adaptasyonu bakımından son derece önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Eğitimin bu işlevinin gerçekleştirilebilmesi için bireylere öğretilenlerin niteliği üzerinde durulduğu kadar öğrenme etkinliğinin nasıl bir ortamda hangi ilkeler ve süreçler takip edilerek icra edildiği üzerinde de hassasiyetle durulması gerekmektedir.

Demokratik toplumlarda eğitimin en temel amacı öğrencilerin çoğul toplumun hoşgörülü üyeleri haline gelmesini sağlamak; her birinin olayları, olguları ve fikirleri tarafsız olarak değerlendirebilen, düşünüp sorgulayabilen bireyler olmasını temin edecek eğitim ortamlarını hazırlamaktır. Bu amaç doğrultusunda bireylerde entelektüel, sosyal, ekonomik ve politik anlayış kazandırmak da eğitimin uzak hedefleri arasında zikredilmelidir. Ancak bu amaçların gerçekleşmesi için öncelikle günlük hayatında demokratik yaşam kültürünü bir değer ve tutum olarak benimsemiş eğitimciler ve tüm bileşenleriyle demokratik bir atmosferin hâkim olduğu eğitim ortamlarına, okullara ve sınıflara ihtiyaç vardır.

2. Demokrasi ve Eğitim

Genelde dünyanın özelde ise Türkiye'nin gündeminden hiç düşmeyen, pek çok akademik ve aktüel tartışmanın merkezinde yer alan demokrasi sözcüğü en yalın ifadesiyle "halkın kendi kendini yönetmesi" anlamına gelen siyasal bir kavramdır.¹ Buna paralel olarak pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de Anayasa'nın ikinci maddesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim şeklinin demokratik bir hukuk devleti olduğu belirtilmiş; diğer maddelerde de sık sık demokrasiye vurgu yapılarak demokratik siyasal yönetim anlayışı teminat altına alınmaya çalışılmıştır.² Türk toplumu yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaklaşık altmış yıldır oturtmaya çalıştığı demokrasi ma-

1 Ahmet Cevzici, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay., 2002, s. 257.

2 Bk. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.

cerası süresince arada kesintiler ve yol kazaları olsa da demokrasinin gerekliliği ya da erdemli olup olmadığı gibi tartışmaları geride bırakmış; bu süre zarfında inişli çıkışlı bir gerilim halkası içinde belirli bir demokratik olgunluğa erişmiştir. Bu anlamda toplumun hemen her kesiminde demokrasinin her alanda uygulanması gereken bir erdem olduğu üzerine geniş bir mutabakatın varlığını iddia etmek mümkündür.³

Demokrasi kavramı ilk ortaya çıktığı Antik Yunan'da mülk sahibi olmayan eğitimsiz yığınların yönetimi anlamında negatif ve aşağılayıcı çağrışımlara sahipken,⁴ günümüzde yalnızca bir siyasal yönetim biçimi olarak görülmemekte, insanın var olduğu hemen her alanda hoşgörü, adil paylaşım, ortak karar alma gibi değerlerin taşıyıcısı pozitif bir kavram olarak yer almaktadır.⁵ Bu bağlamda toplumun en küçük birimi olan aileden en önemli kimlik tamamlama sürecinin yaşandığı okula, yoğun bir rekabetin var olduğu şirketlerden sosyal ve siyasal denetleme fonksiyonu icra eden sivil toplum kuruluşlarına kadar her alanda demokrasi olgusundan söz etmek mümkündür. Bu denli yaygın kullanım alanına sahip olduğu içindir ki demokrasi Erdoğan'ın ifadesiyle⁶ çoğu zaman her türlü siyasal söylemi meşrulaştırmak için başvurulan bir artçı kuvvet veya yedek güç işlevi haline getirilmektedir.

Son yıllarda demokrasi kavramı; demokrasi eğitimi, demokratik vatandaşlık eğitimi, okul ve sınıf içi demokrasi ve demokratik okul gibi tartışmalar etrafında eğitim alanına da nüfuz etmiştir. Bununla birlikte demokrasinin durağan ve tamamlanmış bir süreç olmadığı, bireylerin ve toplumların demokratik değer, tutum ve davranışlarının geliştirilebilir olduğu da bir gerçektir. Demokratik bir toplum için öncelikle demokrasiyi bir değer olarak özümsemiş, demokrasinin ilkelerini kavrayıp hayata uygulayabilmiş ve demokratik davranış biçiminin farkında olan insanlar bulunması gereklidir.⁷

3 Bk. Ebru Canan Sokullu, Burcu Ertunç, "Demokrasi Algısı ve Referanduma Yönelik Tutumlar", *Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, Araştırma Notu*, c. 10, sayı: 87, s. 1. <http://betam.bahcesehir.edu.tr/tr/wp-content/uploads/2010/08/ArastirmaNotu087.pdf>, (Erişim: 10.03.2014).

4 Andrew Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, 2.Baskı, Küre Yay., İstanbul 2004, s. 272.

5 Bk. Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, ss. 272-286; Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, 2. Baskı, Liberte Yay., Ankara 2000, ss. 3-11.

6 Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, s. 3.

7 Esed Yağcı, "Demokrasi ve Eğitim", *Eğitim ve Bilim*, Ankara 1998, c. 2, sayı: 107, s. 18.

Bu noktada hem demokratik bir toplumun inşası hem de demokratik toplumun muhafazası için temel görev, örgün ve yaygın eğitim kurumlarına ve buralarda görev yapan eğitimcilere düşmektedir. Zira hoşgörülü, farklı fikirlerle saygılı, demokratik ideallere bağlı birey ve toplum oluşturmak, eğitimin ve eğitimcinin en önemli hedeflerindedir.⁸ Bunun için de okulda bilgiyi temel alan öğretim programlarıyla serbest düşünen, tartışan, sorgulayan ve katılımcı olan bir toplumun oluşturulmasına çalışılır. Doğru ve demokratik olan eğitim, bireyi toplumun verimli ve sağlıklı bir parçası olma yolunda çağın ve toplumun bilgi, kültür ve değerleriyle bütünleştirirken, toplumdaki farklı sesleri, çeşitlilikleri ve değişik görüşleri de hoş görme bilinci kazandırır. Bu kazandırmak için Kaymakcan'ın da belirttiği gibi⁹ hoşgörü ve saygı eğitimi, okulda sıradan bir konu olarak değil, bütüncül olarak ele alınmalı ve okul kültürünün bir parçası haline getirilmelidir.

Eğitimin bir demokrasi eğitimi etkinliğine dönüşmesi ülkenin milli eğitim politikası, öğretmen yetiştirme programları, müfredatlar ve ders kitapları dâhil olmak üzere eğitimle ilgili pek çok unsurdan etkilenen karmaşık ve hatta kaotik bir süreçtir. Bu süreci etkileyen en önemli unsurlardan birisi, hiç şüphesiz tüm boyutlarıyla öğretmenlik müessesesidir. Öğretmenin öğrencide demokratik tutum, anlayış ve idealler kazandırabilmesi için bu değerleri en başta kendisinin içselleştirmiş olması; demokratik davranışı, hem kişisel yaşamının hem de mesleğinin vazgeçilmez bir esası haline getirmiş olması gerekir. Demokrasi kültürünü özümsemiş bir öğretmenin eğitim etkinliği içerisinde sergilediği demokratik davranışlar, onun öğrenciler karşısında bir rol model olarak doğal bir demokrasi eğitimi sürecini gerçekleştirmesini sağlayacaktır. Ayrıca öğretmenlerin eğitim-öğretimin gerçekleştirdiği her türlü mekânda oluşturdukları çok sesli ve demokratik özgürlük ortamı da demokrasi eğitimi bağlamında son derece önemlidir.

Eğitimin demokrasi bilinci kazandırma hedefi ile eğitim sürecine katılan tüm paydaşların demokratik tutumları arasında yakın bir ilişki vardır. Bir eğitim kurumunda eğitimcilerin muhataplarında demokratik değerleri geliştirmeleri, bilgi, beceri ve değerlerini kendi demokratik tutumları ile birleştire-

8 Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978, s. 37.

9 Recep Kaymakcan, "Ahlaki Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi", *Teorik ve Pratik Boyutlarıyla Ahlak*, edit.: R. Kaymakcan, M. Kaya, DEM Yay., İstanbul 2007, s. 396.

rip öğrenciye sunabildikleri zaman gerçekleşebilir.¹⁰ Buradaki demokratik tutum kavramı, bireyin haklara saygı, kişiliğe saygı, adalet, sorumluluk, eşitlik, açık görüşlülük, dürüstlük, hoşgörü, işbirliği, takdir, yol göstericilik, yardımseverlik gibi ilkeleri benimseme ve davranış haline getirme yetisi olarak tarif edilebilir.¹¹ Öğrenciler, pozitif demokratik tutum sayesinde çevrelerindeki insanlar, düşünceler, olgular ve durumlar karşısında hoşgörü, saygı ve barış gibi demokratik değerler doğrultusunda davranışlar göstereceklerdir.

3. Demokrasi ve Din Eğitimi

Eğitimin bireyleri temel toplumsal değerlerin farkında bilinçli birer vatandaş olarak yetiştirme hedefi, din eğitimi bağlamında da geçerlidir. Din, uhrevi ve kişinin manevi hayatına hitap eden bir olgu olmakla beraber, bireylerin hayata ve dünyaya bakışlarını anlamlandıran, onların çevreye, topluma ve devlete bakışlarını şekillendiren bir potansiyele sahiptir. Kişilerin üzerinde yaşadıkları toprak parçası ile ilgili aidiyet duyguları, ülkeye ve vatana olan bağlılıkları, topluma ve insana bakışları çoğu zaman din olgusuyla iç içe geçmiş ve bu değerlere yönelik tutumları dini referanslarla şekillenmiştir. Bu bağlamda bireyin vatan kavramı ile arasındaki aşkın bağın kurumsallaşmış ifadeleri olan devlet, millet ve vatandaşlık gibi kavramlar ister istemez dinle bağlantılı olarak düşünülmektedir. Bu yüzden toplumsal bağlamda aidiyet, yabancı, öteki ve düşman gibi kavramların dinle bağlantısı daha da derin ve özel bir anlam kazanmakta; din eğitiminin vatandaşlık, birlikte yaşama ve demokrasi kültürüne bakan yönlerinden bahsetme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.¹²

Türkiye’de hem ilköğretim hem de ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programlarında özellikle son değişikliklerle iyice belirginleşen insana, düşünceye, hürriyete kültürel mirasa ve ahlaki olana saygı

10 Müge Taçman, “İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları, İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları”, *Cypriot Journal of Educational Sciences*, c. 1, sayı: 1, 2006, s. 37.

11 Ebru Selçioğlu Demirsöz, *Yaratıcı Dramanın Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları, Bilişüstü Farkındalıkları ve Duygusal Zekâ Yeterliliklerine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 57.

12 Bk. Bayramali Nazıroğlu, *Vatandaşlık ve Din Eğitimi*, Açılım Kitap, İstanbul 2013.

kavramlarına yapılan vurgular,¹³ esas itibariyle öğrencilerde demokratik tutum geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bunun yanısıra birlikte yaşama, bilimsellik, barışseverlik, eleştirel düşünme, sorumluluk ve hoşgörü gibi demokrasi kültürü ile doğrudan bağlantılı değer ve becerilerin kazandırılması da aynı paraleldeki hedefler arasında zikredilmelidir. Bu değişimde, içinde bulunduğumuz 21. yüzyılı etkisi altına alan küreselleşme, eşitlikçilik, çoğulculuk ve çokkültürlülük/çokkültürcülük anlayışları kadar eğitim bilimlerindeki bireycilik, yapılandırmacılık ve çoklu zekâ gibi öğrenci merkezli paradigmaların da etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bu doğrultuda halen okullarda okutulan DKAB dersinin programı, öğrenci merkezli, farklı din ve mezheplerin öğretiminde hoşgörü ve din/vicdan özgürlüğünü önceleyen, dini ve ahlaki konuları güncel hayatla ilişkilendirmeye çalışan eğitim yaklaşımı ile maksimal bir demokratik vatandaşlık eğitimi göz önünde bulundurmaktadır.¹⁴

Öte yandan Türkiye’de yaygın din eğitiminin taşıyıcı kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığının resmi söylem ve yayınlarında da demokrasi kavramına sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir. Örneğin DİB tarafından 2010 yılında hazırlanan ‘Hafızlık Eğitim Programı’nın genel amaçları arasında demokratik değerlere ve insan haklarına saygılı bireye yapılan atıf önemlidir.¹⁵ Yine başkanlığın Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün ilke ve hedefleri arasında yer alan “Personeli demokratik değerlere ve insan haklarına saygılı, sosyal katılım becerisi gelişmiş ve iletişim, rehberlik ve yorum yeteneğine sahip bireyler haline getirmek” ibaresi de Başkanlığın özellikle personel bağlamında demokratik değerlere atfettiği değeri göstermesi bakımından son derece önemli bir beyandır.¹⁶ Bu noktada hem örgün din eğitimi

13 Bk. Milli Eğitim Bakanlığı, *İlköğretim DKAB Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yay., Ankara 2010; Milli Eğitim Bakanlığı Yay., *Ortaöğretim DKAB Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*, Devlet Kitapları Müdürlüğü Yay., Ankara 2010.

14 Recep Kaymakcan, Hasan Meydan, “Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye’de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sayı: 1, 2010, s. 50.

15 Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Hafızlık Eğitim Programı*, Ankara 2010, <http://www2.diyaret.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/KuranKursuOgretimProgrami/Haf%C4%B1z%C4%B1k%20E%C4%9Fitimi%20Program%C4%B1-2010.pdf> (Erişim: 01.04.2014).

16 <http://www2.diyaret.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/IlkelerveHedefler.aspx>, (Erişim: 01.04.2014).

hem de yaygın din eğitimi kurumlarına eğitimci sıfatı taşıyan insan kaynağı üreten yüksek din eğitimi müesseselerinde öğrencilerde alan yeterliklerinin yanısıra demokratik tutum geliştirmek de önemli bir hedef olarak yer edinmek durumundadır.

4. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Türkiye’de yüksek din eğitimi alarak yaygın ve örgün din eğitimi kurumlarında öğretmen/öğretici olarak istihdam olunacak meslek adaylarının demokratik tutum düzeylerinin çeşitli faktörler açısından incelemektir.

5. Araştırmanın Problemi

Bu çalışmada yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri incelenmiştir. Bu bağlamda, “Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerini etkileyen faktörler nelerdir?” sorusu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır.

6. Alt Problemler

Araştırmada yukarıdaki ana problemle bağlantılı olmak üzere aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

1. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin cinsiyetlerine göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
2. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin bölümlerine, öğrenim türlerine ve sınıflarına göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
3. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin hayatlarının çoğunun geçtiği yere göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
4. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin mezun oldukları liseye göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
5. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin anne ya da babalarının öğrenim düzeylerine göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?

6. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin anne ya da babalarının mesleğine göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
7. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin ailelerinde kararların alınma biçimine ve aile tutumlarına göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
8. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin gelirlerinin kaynağına göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
9. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin barındıkları yere göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?
10. Yüksek din eğitimi alan öğrencilerin ilgi duydukları medya içeriğine göre demokratik tutum düzeyleri arasında önemli bir fark var mıdır?

7. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın yöntemiyle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Bu bağlamda evren, örneklem, kapsam ve sınırlılıklar, veri toplama araçları ve veri analizinde takip edilen yöntemler üzerinde durulmuştur.

8. Evren

Tarama modelinde gerçekleştirilen betimsel nitelikteki araştırmanın evrenini, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat ve İDKAB Bölümlerinde öğrenim gören birinci ve ikinci öğretim öğrencileri ile Eğitim Fakültesi İDKAB Bölümünde öğrenim gören birinci ve ikinci öğretim öğrencileri oluşturmaktadır. İlahiyat Fakültesi İDKAB Bölümünde sadece 1 ve 2. sınıflar; Eğitim Fakültesi İDKAB Bölümünde ise sadece 3 ve 4. sınıflar bulunmaktadır. 2013-2014 öğretim yılında adı geçen bölümlerin toplam öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Evrene İlişkin Sayısal Veriler

Birim Adı	I. Öğretim			II. Öğretim			Toplam		Genel
	E	K	T	E	K	T	K	E	Toplam
İlahiyat Fak. / İlahiyat	193	375	568	178	315	493	690	371	1061
İlahiyat Fak. / İDKAB	80	119	199	74	105	179	224	154	378
Eğitim Fak. / İDKAB	69	102	171	77	96	173	146	198	346
Genel Toplam	342	596	938	329	516	845	1060	723	1785

9. Örneklem

Araştırmanın örneklemini 2013-2014 öğretim yılında adı geçen bölümlerin 1 ve 4. sınıf öğrencilerinin tamamıdır. Ölçek uygulandığı zaman bu sınıflarda bulunan yaklaşık 430 öğrenciden çeşitli nedenlerle ölçeği cevaplamak istemeyenler olmuş; ölçeğin uygulanmasına gönüllü olan toplam 377 öğrenci ise ölçeği cevaplandırmıştır. Bu cevaplardan 12 tanesi yanlış ya da eksik olduğu için ayıklanmış, geriye kalan 365 ölçek örnekleme alınmıştır. Örneklem sadece 1 ve 4. sınıflara uygulanmasının nedeni, önemli oranda birbirinden farklı müfredata sahip iki bölüm öğrencilerinin, aldıkları derslerin demokratik tutum düzeylerinin gelişim veya değişimine katkı sunup sunmadığının tespit edilmesinin amaçlanmasıdır. Örneklemle ilgili değişik verileri yansıtan temel frekanslar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Örneklemle İlgili Frekans Dağılımları

Madde	Değişken	f	%
Cinsiyet	Kadın	246	67,4
	Erkek	119	32,6
Bölüm	İlahiyat	171	46,8
	İDKAB	194	53,2
Öğrenim Türü	Birinci Öğretim	183	50,1
	İkinci Öğretim	182	49,9
Sınıf	1. Sınıf	165	45,2
	4. Sınıf	200	54,8
Mezun Olunan Lise	İmam Hatip Lisesi	281	77,0
	Diğer Liseler	84	23,0
Hayatın Çoğunun Geçtiği Yer	İl	138	37,8
	Köy	87	23,8
	İlçe	134	36,7
	Yurtdışı	6	1,6
Anne Öğrenim Durumu	Üniversite	17	4,7
	Lise	35	9,6
	İlkokul /ortaokul	232	63,6
	Okula gitmemiş	81	22,2
Baba Öğrenim Durumu	Üniversite	96	26,3
	Lise	58	15,9
	İlkokul /ortaokul	194	53,2
	Okur Yazar	17	4,7
Anne Mesleği	Ev Hanımı	346	94,8
	Diğer	19	5,2
Baba Mesleği	Din Görevlisi	43	11,8
	Öğretmen	16	4,4
	Memur	34	9,3

	Serbest meslek / işçi	170	46,6
	Emekli	102	27,9
Gelir	Burs / Kredi	218	59,7
	Çalışıyor	35	9,6
	Aile Desteği	112	30,7
Barınma	Aile Yanı	60	16,4
	Yurt	124	34,0
	Öğrenci Evi	181	49,6
Gazete Okuma Alışkanlığı	Güncel olaylar	251	68,8
	Dini İçerikler	30	8,2
	Spor magazin	84	23,0
Ailede Karar Mercii	Baba	177	48,5
	Anne	31	8,5
	Anne-baba	89	24,4
	Tüm üyeler	68	18,6
Aile Tutumu	Otoriter	54	14,8
	Serbest	32	8,8
	Aşırı Koruyucu	36	9,9
	Güven verici	243	66,6
Toplam		365	100,0

10. Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırma sonuçları Türkiye’de yüksek din öğrenimi gören benzer özellikteki diğer öğrenciler için genellenebilir. Ancak zaman dilimi olarak 2013-2014 öğretim yılının Aralık ve Ocak aylarıyla; evren olarak da RTEÜ İlahiyat Fakültesi İlahiyat ve İDKAB bölümleri; Eğitim Fakültesi İDKAB bölümüyle sınırlıdır.

11. Veri Toplama Araçları

Araştırmada öğrencilerin temel özelliklerini öğrenmek amacıyla Kişisel Bilgi Anketi; demokratik tutumlarını ölçmek amacıyla da Demokratik Tutum Ölçeği kullanılmıştır.

12. Kişisel Bilgi Anketi

Araştırmaya katılan öğrencilere ait birtakım kişisel bilgileri belirlemek amacıyla araştırmacılar tarafından 15 soruluk bir anket geliştirilmiştir. Bu anketle örnekleme katılan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerini etkileyebilecek ve onlarla ilişkili olabilecek cinsiyet, bölüm, öğrenim türü, sınıf, orta-öğretimde mezun olunan lise türü, geçmişte yaşanan yer, anne-baba ögre-

nim durumu, anne-baba mesleği, ailede kararların alınma şekli, aile tutumu maddi gelir kaynakları, barınılan yer, ilgi uyulan medya içeriği, gibi değişkenler belirlenmiştir.

13. Demokratik Tutum Ölçeği

Araştırmada yüksek din eğitimi alan ve gerek örgün din eğitimi gerekse yaygın din eğitimi alanında eğitim-öğretim faaliyeti yapacak olan eğitimci adaylarının demokratik tutum düzeylerini tespit etmek amacıyla Gözütok tarafından geliştirilen “Demokratik Tutum Ölçeği” kullanılmıştır. Bu ölçek, ilk olarak “Teacher Opinionaire on Democracy” adıyla “Published for the Attitude Laboratory” tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin, her biri 65, toplam 130 maddeden oluşan G ve H formları, Gözütok tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Form, yapılan çeşitli çalışmalar sonucu 50 önermeden oluşan bir ölçek haline getirilmiş; ölçeğin, güvenilirlik katsayısı ,87 olarak bulunmuştur.¹⁷

Toplam 50 maddeden oluşan ölçeğin uygulanması esnasında, uygulanan kişiden ifadelerle katılması durumunda (+), katılmaması durumunda (-) şeklinde görüşünü yanıt kâğıdına işaretlemesi istenmektedir. Bu işaretler, demokratik tutum ölçeği için önceden hazırlanan anahtar liste ile karşılaştırılmaktadır. Anahtardaki işaretlerle uyuşan işaretler, 1 puan olarak değerlendirilmekte, uyuşmayan yanıtlar için ise herhangi bir puan verilmemektedir. Bu ölçekten alınabilecek en yüksek puan 50’dir. Literatüre baktığımız zaman bu ölçeği kullanan araştırmaların önemli bir kısmının Gözütok tarafından geliştirilen bu değerlendirme yöntemini tercih ettiği görülmüştür.¹⁸ Bazı araştırmalarda ise 5’li likert tipi uygulama yöntemi tercih edilmiştir.¹⁹

17 F. Dilek Gözütok, *Öğretmenlerin Demokratik Tutumları*, Türk Demokrasi Vakfı Yay., Ankara 1995, ss. 41-43.

18 Mehmet Nuri Gömleksiz, Sare Demirtaş, “Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları: (Fırat, Dicle,7 Aralık, Cumhuriyet ve Erzincan Üniversiteleri Örneği)”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 17, 2011, ss. 1-14; Durmuş Kılıç, Hanifi Ercoşkun, Ahmet Nalçacı, “Sınıf Öğretmeni Adaylarının Demokratik Tutumları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalara Dergisi*, c. 8, sayı: 2-3, 2004, ss. 9-19; Işıl Sönmez Ektem, Ali Murat Sünbül, “Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 31, 2011, ss. 159-168.

19 Salih Zeki Genç, Temel Kalafat, “Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları İle Problem Çözme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi” *Pamukkale Üniversitesi*

Bizim araştırmamızda da 5'li likert tipi uygulama yöntemi kullanılmıştır.

Ölçekteki maddelerden 32 tanesi olumlu, 18 tanesi olumsuz önerme şeklinde verilmiştir. Olumlu maddelerde işaretlenen seçeneklerden, “kesinlikle katılıyorum=5, katılıyorum=4, kararsızım=3, katılmıyorum =2, kesinlikle katılmıyorum=1” puan ile puanlanmıştır. Olumsuz maddelerde ise puanlama ters yönde yapılmıştır. Ölçekten elde edilebilen en düşük puan 50, en yüksek puan ise 250'dir. Ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısına yeniden bakılmış ve bu sayı ,85 olarak bulunmuştur. Bu tür çalışmalar için ,85 yeterli güvenirlik bulunduğunu göstermektedir. Demokratik tutum ölçeğinden alınan puanların yüksek olması, öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

14. Verilerin Analizi

Veri toplama araçlarından elde edilen ham verilerin istatistiksel işlemleri, SPSS (Statistical Package for Social Sciences) istatistiksel paket programı ile yapılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde ve hipotezlerin test edilmesinde t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Varyans analizi sonucunda puan ortalamaları arası farkın önemli bulunduğu durumlarda, hangi gruplar arasında farkın önemli olduğuna Tukey HSD testi ile bakılmıştır. Grup ortalamaları arasındaki farkın önem kontrolü için asgari ,05 önem düzeyi kabul edilmiştir. Bilgilerin analizinden elde edilen istatistiksel sonuçlar araştırmanın alt problemlerinin yorumlanmasında kullanılacak şekilde tablolaştırılmış ve bulgular bölümünde sunulmuştur.

15. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde araştırma sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bu bağlamda öğrencilerin kişisel bilgi anketinde yer alan değişkenlere göre incelenen demokratik tutum düzeyleri üzerinde durulmuştur. Alt problemler doğrultusunda, puan ortalamaları dikkate alınarak farklı değişkenlerin, demokratik tutum düzeyleri üzerindeki etkilerine bakılmış ve elde edilen istatistiksel sonuçlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

si Eğitim Fakültesi Dergisi, c. 2, sayı: 22, 2007, ss. 10-22; Salih Zeki Genç, Temel Kalafat, “Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ile Empatik Becerilerinin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, sayı: 19, ss. 211-222.

16. Cinsiyete Göre Demokratik Tutum

Cinsiyet farklılığının bireylerin farklı olay, olgu ve nesnelere yönelik tutumların belirlenmesi noktasında önemli bir değişken olduğu bilinmektedir.²⁰ Bu farklılığının ortaya çıkmasında hem biyolojik hem de toplumsal cinsiyet kodlarının etkisi yadsınmaz. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak demokratik tutum düzeylerinin cinsiyete göre değişip değişmediğine bakılmış ve sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: Cinsiyetlerine Göre Öğrencilerin Demokratik Tutum Düzeyleri

Cinsiyet	N	X	S	sd	t	p	Sonuç
Kadın	246	199,45	16,94	363	805	,421	p>,05 Anlamsız
Erkek	119	197,94	16,32				

Yapılan t-testi analiz sonuçlarının görüldüğü tablodaki verilere baktığımız zaman, ilk planda kadın katılımcılarla (X=199,45) erkek katılımcılar (X=197,94) arasında az da olsa bir miktar farklılığın olduğu düşünülebilir. Ancak bu farklılığın istatistiksel açıdan anlamlı (p=,421) bir karşılığı bulunmamaktadır. Bu sonuca göre, *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde cinsiyet farklılığı önemli bir etkiye sahip değildir*, denilebilir.

Literatüre baktığımız zaman farklı alanlarda demokratik tutum düzeylerini inceleyen çalışmaların belli bir kısmında benzer sonuçların çıktığı görülür. Örneğin, Coşkun'un²¹, Ektem ve Sünbül'ün²², Kılıç ve arkadaşlarının²³ çalışmalarında cinsiyet faktörünün demokratik tutumları anlamlı derecede etkilemediği sonucuna varılmıştır. Ancak cinsiyet faktörünün demokratik tutum düzeyleri arasında anlamlı fark oluşturduğunun görüldüğü çalışmalar da bulunmaktadır. Bu bağlamda da Gömleksiz ve Demirtaş'ın²⁴ çalışması

20 Ersan Ersoy, "Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği (Malatya Örneği)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 19, sayı: 2, 2009, ss. 209-230.

21 M. Kamil Coşkun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Demokratik Tutum Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, c. 15, sayı: 46, 2011, s. 69.

22 Ektem, Sünbül, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları Üzerine Bir Araştırma", s.165.

23 Kılıç, Ercoşkun, Nalçacı, "Sınıf Öğretmeni Adaylarının Demokratik Tutumları", s. 14.

24 Gömleksiz, Demirtaş, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları: Fırat, Dicle, 7 Aralık, Cumhuriyet ve Erzincan Üniversiteleri Örneği", s. 6.

ile Genç ve Kalafat'ın²⁵ çalışmasını zikretmek gerekir. Bu çalışmalarda cinsiyet faktörünün demokratik tutum düzeylerini anlamlı bir şekilde etkilediği ve kadın katılımcıların erkeklerden daha yüksek bir demokratik tutum düzeyine sahip oldukları görülmüştür.

Yüksek din öğretimi kurumlarında eğitim gören kadın ve erkek öğrencilerin önemli bir kısmının benzer muhafazakâr sosyo-kültürel arka plana sahip oldukları söylenebilir. Özellikle İlahiyat bölümünü tercih eden öğrenciler, cinsiyeti farketmeksizin, daha çok dini nedenlerle bu bölümü tercih etmektedirler.²⁶ Çalışmamızda bu değişkenin iki cins arasında önemli bir fark yaratmamış olması, bir dereceye kadar sosyo-kültürel arka planla ve tercih nedenleriyle açıklanabilir. Ancak daha kesin ve net açıklamalar yapabilmek için cinsiyet faktörünü diğer faktörlerden ayırıştırarak ileri çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekir.

17. Bölüm, Öğretim Türü ve Sınıfa Göre Demokratik Tutum

Türkiye'de yüksek din öğretimi kurumlarında hâlihazırda iki farklı bölümde eğitim verilmektedir. Bunlardan biri olan İlahiyat Bölümü'nde daha çok yaygın eğitim faaliyetlerinin ihtiyaç duyduğu vaiz, din görevlisi, Kur'an kursu öğreticisi gibi meslek elemanları yetiştirilirken, diğer bölüm İDKAB'da ilk ve ortaöğretim kurumları için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Temel Dini Bilgiler, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Kur'an-ı Kerim derslerinin öğretmenleri yetiştirilmektedir.

Amaçları farklı olduğu için de iki bölümün ders programları arasında ciddi bir farklılık bulunmaktadır. İlahiyat Bölümü'nde okuyan öğrenciler ağırlıklı olarak Temel İslam Bilimleri eğitimi alırken, İDKAB Bölümü'nde okuyan öğrenciler için pedagojik formasyon derslerine ağırlık verilmekte, Temel İslam Bilimleri alanında ise yeterli sayıda derse yer verilmemektedir. Bu noktada müfredatlarının farklı olmasının, öğrencilerin demokratik tutum

25 Genç, Kalafat, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ile Empatik Becerilerinin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma", s. 216.

26 Bk. Ahmet Koç, "İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 25, sayı: 2, ss. 25-64; Ejder Okumuş "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri: Dicle Üniversitesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2007, c. 5, sayı: 13, ss. 59-94.

düzeyleri üzerinde bir etkisinin olup olmadığının test edilmesi araştırmamız için alt problemlerden birini teşkil etmektedir. Bu doğrultuda iki farklı bölümdeki öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiş ve sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4: Okudukları Bölüme Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Bolum	N	X	S	sd	t	p	Sonuç
İlahiyat	171	195,88	17,06	363	-3,347	,001	p<,05 Anlamlı
İDKAB	194	201,68	16,01				

Yapılan t-testi değerlendirmesi sonucunda oluşan tabloya baktığımız zaman İDKAB Bölümü öğrencilerinin ($X=201,68$) İlahiyat Bölümü öğrencilerinden ($X=195,88$) daha yüksek düzeyde demokratik tutum düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Bu durumda *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde bölüm farklılığı önemli bir etkiye sahiptir*, demek mümkündür. İki bölüm arasındaki düzey farkının istatistiki olarak anlamlı sonuç vermesi ($p=,001$), birkaç şekilde açıklanabilir.

Bunlardan birincisi İDKAB Bölümü öğrencilerinin aldıkları pedagojik formasyon derslerinin etkisiyle daha yüksek puana sahip olduklarını düşünmek olabilir. Ancak sınıflar arası farkı belirlemek için yapılan analizde İDKAB birinci sınıf öğrencileriyle İDKAB dördüncü sınıf öğrencileri arasında anlamlı bir farkın bulunmadığı tespit edilmiştir. Birinci sınıfın ilk yarısının sonunda henüz tek eğitim dersi (Eğitim Bilimine Giriş) almış olmalarına rağmen bu öğrencilerin puanları, son sınıftaki öğrencilerle birbirlerine yakın seviyededir. Bu da iki bölüm arasındaki düzey farkını, pedagojik formasyon derslerinin etkisiyle izah etmeyi zorlaştırmaktadır.

Bu zorluk aradaki farkı son sınıf öğrencilerinin farklı bir fakülte ve farklı bir ortamda öğrenim görmeleriyle açıklamayı da imkânsız kılmaktadır. Bu durumda aradaki puan farkını açıklamak için öğrencilerin ya üniversite giriş puanlarına bakmak ya da bunun yanında bölümü tercih nedenlerini sorgulamak gerekecektir. Çünkü Okumuş'un da belirttiği gibi²⁷ bir öğrenci bölüm seçerken kendine uygun gelen bölümü seçebilmektedir. Ayrıca bölümün hem sunduğu gelecek hem de müfredatı ve bunların yanında öğrenci zihnindeki algısı da öğrenciyi cezbedilmektedir.

27 Okumuş, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri: Dicle Üniversitesi Örneği", ss. 59-94.

Öte yandan her iki bölümde de hem birinci öğretim hem de ikinci öğretim programlarında öğrenci bulunması dolayısıyla böyle bir değişkenin öğrencilerin demokratik tutum düzeylerini etkileme olasılığı da test edilmiş ve sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5: Öğretim Türüne Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Öğretim Türü	N	X	S	Sd	t	p	Sonuç
I. Öğretim	183	199,62	18,07	363	,759	,448	p>,05 Anlamsız
II. Öğretim	182	198,29	15,30				

Yapılan t-testi analizi sonucunda tabloda da görüldüğü gibi gündüz (X=199,62) ya da gece (X=198,29) öğrenim görmenin öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde anlamlı bir farklılık (p=,448) yaratmadığı anlaşılmıştır. Bu sonuçtan hareketle *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde öğrenim türünün farklı olması önemli bir etkiye sahip değildir*, demek mümkündür.

Bu değişkenin eğitim alanındaki benzer çalışmalarda çok fazla test edilmediği görülmektedir. Onun için sağlıklı bir karşılaştırma yapma imkânı da bulunmamaktadır. Öğretim türü değişkeniyle demokratik tutum arasındaki ilişkinin sorgulandığı nadir çalışmalardan biri olan Genç ve Kalafat'ın²⁸ araştırmasında ise ikinci öğretim öğrencilerinin birinci öğretime nazaran daha yüksek düzeyde demokratik tutuma sahip oldukları görülmektedir. Bu sonuç, bizim çalışmamızla örtüşmemektedir.

Araştırmada bu paralelde son olarak yükseköğrenim hayatlarının başında olan öğrencilerle sonunda olan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerini inceleyerek bölüm müfredatlarının demokratik tutum geliştirme potansiyelinin test edilmesi için birinci ve dördüncü sınıflar arasındaki farka bakılmış ve sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6: Sınıflarına Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Sınıf	N	X	S	sd	t	p	Sonuç
1. sınıf	165	199,24	16,74	363	,288	,774	p>,05 Anlamsız
4. sınıf	200	198,73	16,77				

28 Genç, Kalafat, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları İle Problem Çözme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", ss. 10-22.

Tabloda görüldüğü gibi yapılan t-testi analiziyle birinci sınıflar ($X=199,24$) ile dördüncü sınıflar ($X=198,73$) arasında anlamlı bir farkın ($p=,774$) olmadığı görülmüştür. Buradan hareketle *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde eğitim görülen sınıfın farklı olması önemli bir etkiye sahip değildir*, denilebilir.

Ancak İlahiyat ve İDKAB müfredatlarının öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmaması, üzerinde durulması gereken bir durumdur. Yüksek din eğitimi kurumlarının internet sayfalarında ortaya konan misyon ifadelerine baktığımız zaman, bilimsellik, paylaşımcılık, katılımcılık, hoşgörü, saygı, anlayış, birlikte yaşama gibi pek çok alt alanda öğrencilerde bilgi, beceri ve tutum geliştirmekle özetlenebilecek insan hakları ve demokrasi kavramlarıyla sıkı bağlantıları bulunan görev tanımlarının yapıldığı görülür.²⁹ Sonuçlara baktığımız zaman bunun beklenenin aksine öğrencilerde herhangi bir değişikliğe yol açmadığı görülmektedir. Bu noktada hem derslerin dağılımı, hem de tercih edilen öğretim yaklaşımları, öğretim üyesi-öğrenci ilişkileri üzerinde düşünmek ve konuya bu minvalde bir açıklama getirmek gerekecektir. Yapılan bir araştırma sonucuna göre³⁰ yüksek din eğitimi kurumlarında okuyan öğrenciler hocalara yönelik, hem ders anlatımı, hem sınıf yöntemi hem de akademik yeterlik bağlamında güvensizlik duygusuna sahiptirler. Böyle bir hoca-talebe ilişkisinin olduğu ortamda öğrencilerin misyon-vizyon belgelerinde ortaya konan ve demokratik tutumu da barındıran ideallere ulaşmaları da önemli oranda imkansızlaşmaktadır.

18. Mezun Olunan Liseye Göre Demokratik Tutum

Bireyin kişiliğinin şekillenmesinde temel ve ortaöğretim kurumlarının etkisi yadsınamaz. Bu noktada adı geçen kurumlar, aile ortamından sonra en etkin kurumlardandır. Aileden ayrılıp okula başlayan birey orada içine girdiği arkadaş çevreleri ve öğretmenler tarafından yeniden şekillendirilmeye baş-

29 Örnek olarak, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi* için <http://ilahiyat.erdogan.edu.tr/index.php/fakultemiz/vizyon-ve-misyon/> (Erişim: 27.02.2014); *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* için http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=104 (Erişim: 27.02.2014); *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* için http://ilahiyat.erciyes.edu.tr/resimler/2009-2013_%20y1%20stratejik%20plan.pdf (Erişim: 27.02.2014) internet adreslerine bakılabilir.

30 Okumuş "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri: Dicle Üniversitesi Örneği", s. 69.

lanır.³¹ İlahiyat fakültelerinin öğrenci kaynağı ağırlıklı olarak İmam-Hatip liseleridir. Ancak üniversiteye giriş sınavında 1998 yılından sonra yürürlüğe konan farklı katsayı uygulamasının 2011 yılında terkedilmesinin ardından özellikle İDKAB bölümleri, diğer lise mezunları tarafından da sıklıkla tercih edilir hale gelmiştir. Bu da araştırmamıza konu olan bölümlerin öğrenci kaynağının çeşitlenmesine yol açmıştır. Araştırmamızda bu çeşitliliğinin öğrencilerin demokratik tutumları üzerinde etkisinin olup olmadığına bakılmış ve sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 7: Mezun Oldukları Liseye Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Mezuniyet	N	X	S	sd	t	p	Sonuç
İmam-Hatip Lisesi	281	198,80	16,86	363	-,334	,739	p>,05 Anlamsız
Diğer Liseler	84	199,50	16,40				

Tabloda görüldüğü üzere t-testi ile yapılan analiz sonuçları İHL mezunu olan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinin ($X=198,80$) diğer liselerden mezun olan katılımcıların demokratik tutum düzeylerinden ($X=199,50$) anlamlı derecede farklılık ($p=,739$) oluşturmadığını göstermektedir. Bu durumda *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde daha önce mezun oldukları okul türünün önemli bir etkiye sahip olmadığını* ifade etmek gerekir.

İHL mezunlarının diğer lise mezunlarına göre daha muhafazakâr ve tutucu bir yapıya sahip oldukları, belli görüşlere saplanarak ötekiler hakkında yeterince demokratik tutuma sahip olmadıkları, dar düşünceli ve politize oldukları yönündeki iddialar kamuoyunda belli bir kesim tarafından ıslarla dile getirilmektedir.³² Ancak, Türkiye’de tüm okullar, milli eğitim felsefesi doğrultusunda hazırlanan müfredatlarla idare edilmekte; bireylerin zihinsel, sosyal ve duygusal yapılanmalarında devletin çizdiği sınırlara

31 Metin İnceoğlu, *Tutum, Algı, İletişim*, 5. Baskı, Beykent Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 123.

32 Bu algıyı gösteren örnekler için bk. Ruşen Çakır, İrfan Bozan, Balkan Talu, *İmam-Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, TESEV Yay., İstanbul 2004, ss. 155-159. Ayrıca İHL’ler üzerine çevrilen toplumsal projeler için bk. TİMAV, *Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam-Hatipliler Algısı*, http://www.imamhatipokullari.org/download.php?file=timav_turki_ye_de_imam_hatip_lisesi_ve_imam_hatipliler_algisi_arastirmasi.pdf (Erişim: 12.02.2014).

azami ölçüde riayet edilmektedir.³³ Bu minvalde her ne kadar daha dini bir atmosfere sahip olsalar da İHL'ler hakkında özellikle insan hakları ve demokrasi gibi konularda toplumun diğer kesimlerinden ciddi anlamda bir ayrışma gösterdikleri gibi iddialar ileri sürülemez. Öte yandan burada elde edilen sonuçlar, İHL mezunları ile diğer lise mezunları arasında hiçbir fark olmadığı anlamına da gelmemelidir. Çünkü elimizdeki veriler, sadece İlahiyat ve İDKAB bölümlerini tercih eden öğrencilerle sınırlıdır. Ve daha da önemlisi, bu bölümleri tercih edenlerin, İHL mezunu olmasalar bile benzer bir iklim içinde yetişmiş olma ihtimalleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

19. Hayatın Geçtiği Çevreye Göre Demokratik Tutum

Bireylerin içinde doğup büyüdüğü sosyal ve kültürel çevrenin onların kişilik ve kimlik gelişimleri üzerinde kalıcı etkiler bıraktığı bir gerçektir. Kişi hayata, olay ve olgulara bakışını davranışlarının yönünü bir yandan kendi gereksinimlerinin peşinden koşarak, ancak bir yandan da önemli oranda çevresi içinde toplumsallaşarak öğrenir.³⁴ Bu esnada onun farklı alanlardaki değer ve tutumları da bu toplumsal denetleme ve yönlendirme mekanizmasının süzgecinden geçer. Bu doğrultuda içinde yaşadıkları sosyal ve kültürel çevrenin araştırmaya katılan öğrencilerin demokratik tutumları üzerinde etkisinin olup olmadığı, hayatın önemli bir bölümünün geçtiği ortam özelinde test edilmiş ve sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 8: Yaşamlarının Çoğunun Geçtiği Yere Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Hayatın Geçtiği Çevre	N	X	S	F	Sd	P	Sonuç
İl	138	199,71	17,66	1,624	3/361	,183	p>,05 Anlamsız
Köy	87	195,80	16,47				
İlçe	134	200,44	15,86				
Yurtdışı	6	194,50	14,69				
Toplam	365	198,96	16,74				

Yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda tabloda görüldüğü gibi hayatın çoğunluğunun geçirildiği yerin, bir başka ifadeyle bireyi toplumsal bir özne haline getiren sosyal ve kültürel çevrenin, onun demok-

33 Bk. Nazıroğlu, *Vatandaşlık ve Din Eğitimi*, ss. 127-136.

34 Bk. İnceoğlu, *Tutum Algı İletişim*, s. 109.

ratik tutum düzeyini anlamlı sayılabilecek kadar etkilemediği (p=,183) anlaşılmıştır. Bu sonuca göre *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde daha önce yaşamış oldukları çevrenin önemli bir etkiye sahip olmadığı* anlaşılmaktadır.

Bu durum ilk bakışta literatürde yer alan teorik bilgilerin en azından demokratik tutum düzeyi üzerinden doğrulanamadığını göstermektedir. Ancak sonuçlar temel ve ortaöğretim sürecinden geçtikten sonra öğrencilerin sosyal ve kültürel çevrenin etkisinden arınmış oldukları şeklinde de yorumlanabilir. İçinde yaşanan toplumun bireyin inanç, tutum ve davranışları üzerinde oluşturduğu zenginlik ve çeşitlilik, merkezi ve tekdüze bir eğitim felsefesiyle zayıflatılmakta ve okuldan çıkan bireyler bu süreç içinde eski kabul edilebilecek tutum ve değerlerini unutup birbirlerine daha çok benzemeye başlamaktadırlar. Toplumsal bütünlük ve ortak değerler açısından bu durum, olumlu sonuçlar vermektir. Ancak bununla beraber, bireysel farklılıkların ortaya konması, sosyal ve kültürel çevreden gelen yerel değerlerin yaşatılması, çoğulculuğun teşvik edilmesi ve çeşitliliğin korunması için aynı iyi ürünlerin ortaya çıktığını söyleyebilmek zordur.

20. Anne-Baba Öğrenim Durumlarına Göre Demokratik Tutum

Sosyal psikoloji araştırmaları bireylerin kimlik ve kişilik yapılarını en fazla etkileyen kurumların başında ailenin geldiğini;³⁵ ebeveyn, kardeş ve ailenin diğer ferlerinin sadece sınırları belli alanlarda değil, her türden gelişim ve eğitim alanında çocuklar üzerinde yadsınamaz bir otoriteye sahip olduklarını³⁶ göstermektedir. Bu noktadan hareketle özellikle annenin çocuğun kimlik ve kişilik formasyonu üzerinde yadsınamaz bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Bu etkinin öğrencilerin demokratik tutumlarını etkileyip etkilemediklerini görmek için hem annelerinin hem de babalarının öğrenim durumuna göre demokratik tutum puanlarına bakılmış; sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

35 İnceoğlu, *Tutum, Algı, İletişim*, s. 122 vd.

36 Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, 10. Basım, Evrim Yay., İstanbul 2006, s. 120.

Tablo 9: Annelerinin Öğrenim Durumuna Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Anne Öğrenim Durumu	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Üniversite	17	202,41	18,16	3,752	3/361	,011	p<,05 Anlamlı
Lise	35	199,54	16,91				
İlkokul/Ortaokul	232	200,49	16,41				
Okula gitmemiş	81	193,60	16,46				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tablodan anlaşılacağı üzere tek yönlü varyans analizi sonucunda annelerinin öğrenim durumuna göre öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde anlamlı düzeyde bir farklılaşma ($p=,011$) görülmüştür. Farkın hangi değişkenlerden kaynaklandığı görmek için Tukey HSD testi yapılmış ve anneleri hiçbir şekilde okula gitmeyen katılımcıların demokratik tutum düzeylerinin ($X=193,60$) anneleri ilkokul düzeyinde de olsa bir şekilde okulla tanışan katılımcılardan daha düşük ($X=200,49$) olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde annelerinin öğrenim düzeyinin önemli bir etkiye sahip olduğunu* belirtmek gerekir.

Farklı alanlardaki öğretmen adaylarının demokratik tutum düzeylerini ölçmeye çalışan Gömleksiz ve Çetintaş'ın³⁷ araştırmasında annesi okuryazar olmayanların demokratik tutum düzeylerinin diğerlerinden daha yüksek olduğu sonucu çıkmıştır. Genç ve Kalafat'ın,³⁸ Kılıç, Ercoşkun ve Nalçacı'nın³⁹ araştırmalarında ise annelerin öğrenim durumunun, katılımcıların demokratik tutum düzeyi üzerinde etkili olmadığı görülmüştür. Bizim elde ettiğimiz veriler bu araştırmalarla örtüşmemektedir.

Konu anne-çocuk ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde ilk eğitimlerini okulla tanışmamış annelerden alan çocukların eğitimli ailelerde yetişen çocuklara göre farklı tutum geliştirme potansiyelleri inkâr edilemez. Çünkü okul, çoğu zaman aile içi iletişimde kabul gören geleneksel anlaşma ve konuşma biçimlerinin dönüşmesini, çocuğa yaklaşımların değişmesini tetikleyebilir. Okulla elde edilen bilgi ve birikim, çocuk yetiştirme konusunda aile-

37 Gömleksiz, Demirtaş, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları: (Fırat, Dicle,7 Aralık, Cumhuriyet ve Erzincan Üniversiteleri Örneği)", s. 8.

38 Genç, Kalafat, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları İle Problem Çözme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", s. 18.

39 Kılıç, Ercoşkun, Nalçacı, "Sınıf Öğretmeni Adaylarının Demokratik Tutumları", s. 15.

leri yönlendirebilir; çocuğun bedensel, zihinsel, duygusal, dinsel ve sosyal gelişim süreçleri ve özellikleri hakkında ailelerin teorik bilgi edinmesini sağlayabilir. Bu da annelere çocukları üzerinde daha sağlıklı bir tutum ve davranış geliştirme olanağı yaratır. Bütün bunlar, tek başına yeterli olmasa bile, demokratik tutumların gelişmesinde annelerin öğrenim düzeyinden kaynaklanan farkı açıklamak için önemli bir perspektif oluşturma potansiyeline sahiptir.

Öte yandan anne kadar güçlü olmasa da babanın da çocuk üzerinde güçlü bir etkisi bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda babalarının öğrenim düzeyinin öğrencilerin demokratik tutumları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını görmek için yapılan testin sonuçları görülmektedir.

Tablo 10: Babalarının Öğrenim Durumuna Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Baba Öğrenim Durumu	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Üniversite	96	199,21	16,43	1,739	3/361	,159	p>,05 Anlamsız
Lise	58	198,48	17,22				
İlkokul ortaokul	194	199,75	16,11				
Okula gitmemiş	17	190,17	22,18				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tek yönlü varyans analizi sonuçları anne öğrenim düzeyinin aksine baba öğrenim düzeyinin çocukların demokratik tutumlarını çok az etkilediğini; etkinin yine okula gitmemiş babalardan kaynaklandığını; ancak bu etkinin istatistiksel manada anlamlı olmadığını ($p=,159$) göstermektedir. Bu sonuçlara göre *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde babalarının öğrenim durumu önemli bir etkiye sahip değildir, demek mümkündür.*

Gömleksiz ve Çetintaş⁴⁰ ile Genç ve Kalafat'ın⁴¹ araştırmalarında da baba öğrenim düzeyinin katılımcıların demokratik tutum düzeylerini etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Anne öğrenim düzeyinin demokratik tutumu etkileyip etkilemediğine bakılan analizde çıkan sonuçların aksine baba

40 Gömleksiz, Demirtaş, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları: (Fırat, Dicle,ayrı7 Aralık, Cumhuriyet ve Erzincan Üniversiteleri Örneği)", s. 9.

41 Genç, Kalafat, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ile Empatik Becerilerinin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma", s. 218 vd.

öğrenim durumunun öğrencilerin demokratik düzeylerini etkilemediğinin hemen hemen bütün araştırmalarla teyit edilmesi, bizim verilerimizle uyumaktadır. Şüphesiz annelerin bireyin kişiliğinin şekillenmesinde baba ya nazaran daha etkin olmaları, bu sonuçların çıkmasında etkili olmuştur. Çünkü kişilik gelişiminde ailenin etkisi 6-7 yaşlara kadar baskınken bu yaşlardan sonra okul daha fazla rol üstlenmeye başlamaktadır. Bu yaşlara kadar da çocuklar, aşağıdaki analizlerde de görülebileceği gibi annelerinin çoğunun ev hanımı olması babalarının da dışarda çalışması dolayısıyla büyük oranda annelerinin kontrolü altında kalmaktadırlar.

21. Anne-Baba Mesleğine Göre Demokratik Tutum

Anne-babanın eğitim düzeyinin ardından bakılması gereken bir diğer değişken de anne-babanın sahip oldukları meslektir. Zira meslek kişilerin statü, tutum ve davranışlarını etkileme potansiyeli taşımaktadır.⁴² Bu yüzden ebeveynlerinin icra ettikleri mesleklere göre öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinin değişip değişmediğini kontrol etmek için kişisel bilgi anketinde katılımcılara anne-babalarının meslekleri sorulmuş; bu mesleklerin onların demokratik tutumlarına yansımalarına ilişkin veriler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 11: Annelerinin Mesleğine Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Anne Mesleği	N	X	S	sd	t	p	Sonuç
Ev Hanımı	346	198,69	16,80	363	-1,334	,183	p>,05 Anlamsız
Çalışıyor	19	203,94	15,10				

Katılımcıların yaklaşık % 95'lik bir kısmının annesinin ev hanımı olması dolayısıyla anne mesleği üzerinden ayırdedici bir sonuç çıkarmak zor olmuştur. Tablodan da anlaşılacağı gibi yapılan t-testi analizi sonucunda annelerin çalışmasının (X=203,94) ya da ev hanımı olmasının (X=198,69), öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde bir miktar etkisi olmakla beraber bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı (p=,183) bir karşılığı bulun-

42 Serap Özen Kapız, "Mesleki Sosyalleşmenin Çocuklar Üzerine Etkileri", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, c. 5, sayı: 2, 2003, <http://www.isgucdergi.org/?p=article&id=169&cilt=5&sayi=2&yil=2003>. (Erişim: 01.03.2014).

mamaktadır. Bu durumda *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde annelerinin meslek durumunun önemli bir etkiye sahip olmadığını*, söylemek mümkündür.

Öte yandan anne değişkeni özelinde meslek çeşitliliğinin olmamasına karşın baba değişkeninde hatırı sayılır oranda bir meslek dağılımı söz konusudur. Bu dağılımın demokratik tutum düzeyleri üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik yapılan analiz sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 12: Babalarının Mesleğine Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Baba Mesleği	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Din Görevlisi	43	197,90	17,67	1,095	4/360	,359	p>,05 Anlamsız
Öğretmen	16	207,18	13,05				
Memur	34	199,11	16,94				
Serbest meslek/işçi	170	199,00	16,25				
Emekli	102	198,00	17,51				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tek yönlü varyans analizi sonuçlarının görüldüğü tabloya baktığımız zaman, tıpkı anne mesleğinde olduğu gibi ilk planda babaları öğretmen olan katılımcıların demokratik tutum düzeylerinin ($X=207,18$) babaları din görevlisi olanlara ($X=197,90$), memur olanlara ($X=199,11$), serbest meslek sahibi ya da işçi olanlara ($X=199,00$) ve emekli olanlara ($X=198,00$) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu yüksekliğin istatistiki olarak anlamlı ($p=,359$) bir karşılığı yoktur. Buradan hareketle *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde babalarının meslek durumunun önemli bir etkiye sahip olmadığını* ifade etmek gerekir.

Her ne kadar anne-baba mesleğinin çocukların çeşitli tutum ve davranışlarını etkilemesi bir dereceye kadar mümkün olsa da araştırmamıza katılan öğrencilerde hem anne mesleğinin hem de baba mesleğinin demokratik tutum bağlamında ciddi bir farklılık yaratmamış olması değerlendirmeye muhtaç bir sonuçtur. Ancak bu sonucu değerlendirebilmek için daha başka değişkenlere bakmak gerekmektedir. Anne ve babaların mesleklerini tam olarak benimseyip benimsemedikleri; mesleki tutum, mesleki motivasyon ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin ne olduğu ve hatta mesleklerinin niteliği gibi hususların irdelenmesi bu konuda daha yetkin cevaplar üretecek veriler sağlama potansiyelini de beraberinde getirecektir.

22. Ailede Karar Alma Sürecine ve Ebeveyn Tutumuna Göre Demokratik Tutum

Çocukların karar alma sürecine dâhil edilmeleri konusunda üzerinde durulması gereken temel kavram katılımdır. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 12. maddesinde "Her çocuk, kendisini ilgilendiren herhangi bir konu ya da işlem sırasında görüşlerini serbestçe ifade etme, görüşlerinin dikkate alınmasını isteme ve katılma hakkına sahiptir." denilerek çocuğun katılım hakkına vurgu yapılmaktadır. Katılım hakkı; okul, çevre ve siyaset gibi kurumların işleyişinin yanısıra aile içi ilişkilerde de söz konusudur.⁴³ Katılım, demokrasi kültürünün gelişmesi açısından aile içi kararlarda temele alınması gereken en önemli husustur. Katılım, başta karar verme süreci olmak üzere ailedeki kuralların oluşturulmasında, harcamaların belirlenmesinde, okul, iş ve meslek seçiminde ve evle ilgili diğer tüm faaliyetlerin yürütülmesinde önemlidir. Çocukların bu meselelerde ne kadar aktif oldukları onların hem kişilik gelişimini hem de demokrasi kültürünü olumlu yönde etkileme gücüne sahiptir.⁴⁴ Çünkü aile içinde alınan kararlara katılım durumu, aile içi rollerin dağılımı, iletişim ve işbirliği koşulları, kararlarda ve sorunların çözümünde nihai karar mercii, bireyin kişiliğinin inşasında kurucu etkiye sahiptir. Bu bağlamda ailelerinde alınan kararlarda etkin olan kişiye göre katılımcıların demokratik tutum düzeylerinin değişip değişmediğini kontrol etmek için yapılan analiz sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 13: Aile İçi Karar Mercilerine Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Ailede Karar Mercii	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Baba	177	197,80	16,07	,665	3/361	,574	p>,05 Anlamsız
Anne	31	198,77	23,11				
Anne-baba birlikte	89	199,89	15,46				
Tüm üyeler birlikte	68	200,85	16,80				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tablodan anlaşılacağı gibi tek yönlü varyans analizi sonuçlarına

43 Ercüment Erbay, "Çocukların Katılım Hakkı Üzerine Bir Türkiye Değerlendirmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 2, sayı: 2013, s. 40.

44 Abdulvahap Özpolat, "Ailede Demokratik Sosyalleşme", *Aile ve Toplum*, c. 5, sayı: 20, 2010, s. 21.

göre karar alma sürecinde babayla ($X=197,80$) annenin ($X=198,77$) her birinin tek başına; anneyle babanın ortak ($X=199,89$) ya da çocuk ve yaşlılar da dâhil tüm üyelerin birlikte ($X=200,85$) karar almasının çocukların demokratik tutum düzeyinde anlamlı bir farklılaşma ($p=,574$) oluşturmadığı görülmektedir. Bu sonuçlara bakarak, *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde ailede karar alma merciinin değişmesinin önemli bir etkiye sahip olmadığını* belirtmek mümkündür.

Aileyle ilgili bir diğer analiz çalışması da ebeveyn tutumları bağlamında yapılmıştır. Literatürde ebeveyn tutumlarıyla ilgili farklı bakış açılarıyla ortaya konulmuş çok sayıda tasnif bulunmaktadır. Bunlar genellikle otoriter, serbest/ilgisiz, aşırı koruyucu ve güven verici ebeveyn tutumları olarak kategorize edilmektedir.⁴⁵ Bu kategorilerdeki aile tutumlarının her birinin çocukların demokratik tutum düzeylerini etkileme potansiyeli vardır. Bu potansiyelle ilgili nicel veriler elde etmek için yapılan istatistiksel analizin sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 14: Ailelerinin Tutumlarına Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Aile Tutumu	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Otoriter	54	198,42	15,95	3,945	3/361	,009	p<,05 Anlamlı
Serbest/ İlgisiz	32	189,62	16,88				
Aşırı Koruyucu	36	199,08	17,60				
Güven Verici	243	200,29	16,46				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tek yönlü varyans analiziyle elde edilen sonuçlara baktığımız zaman faktörler arasında anlamlı bir farkın ($p=,009$) ortaya çıktığı görülmektedir. Tukey HSD testiyle bu farkın güven verici ailede yetişen bireylerle ($X=200,29$) serbest/ilgisiz ailelerde yetişen bireyler ($X=189,62$) arasında ortaya çıktığı ve güven verici ailelerin çocuklarının daha yüksek düzeyde demokratik tutuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumda *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde ailelerinin tutumlarının önemli bir etkiye sahip olduğunu* ifade etmek gerekir.

Serbest/ilgisiz anne-baba çocuğuna karşı ilgi duymayan, onun maddi-manevi ihtiyaçlarına duyarsız, sevgi ve şefkat bakımından yetersiz ve kont-

45 Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi*, DEM Yay., İstanbul 2005, ss. 28-45.

rol bakımından gevşek anne babadır. Böyle ortamlarda yetişen çocuklar genelde, isyankâr, kavgacı, saldırgan ve suça eğilimli olurlar. Güven verici anne-baba ise çocuklarını benimseyen, onlara karşı hoşgörülü olan, güven veren, değer veren, özgürlük tanıyan ve onları destekleyen anne babadır. Bu ortamda yetişen çocuklar ise daha girişimci, özgüveni yerinde, karar verebilen, sorumluluk sahibi, kendini ifade edebilen, kontrol edebilen, iletişim kuran vicdan sahibi bireyler olurlar.⁴⁶

Analiz sonuçlarını literatürdeki bu bilgilerle karşılaştırınca aile tutumlarının bireylerin özellikle dışa dönük vasıflarını önemli oranda etkilediği sonucu teyit edilmektedir. Güven verici aile ortamında yetişen kalıtmcılar, eğitimci olarak karşılıklarına çıkacakları öğrencileri diğerlerine nazaran daha özgür bırakacak, eğitim sürecini yönetirken onların maddi manevi ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaya özen gösterecek, temel hak ve özgürlüklerine riayet edecek ve karar verme süreçlerine dâhil olmalarını teşvik edecektir. Serbest veya ilgisiz ailelerde yetişen katılımcılar ise, eğer okulda ciddi bir demokrasi eğitiminden geçirilemezlerse, bunun tam tersi yönde bir eğiticilik yolu tutmaya teşne olacaklardır. Çünkü demokratik tutum ve davranış geliştirme okulla birlikte aileden öğrenilen bir karaktere sahiptir. Taçman'ın da ifade ettiği gibi⁴⁷ kişi toplumun değerler sistemini önce ailesinden daha sonra ise okuldan ve çevresinden öğrenir.

23. Maddi Gelir Kaynağına Göre Demokratik Tutum

Ekonomik durumun insanların tutum ve davranışlarını etkilediği bilinmektedir.⁴⁸ Bu bağlamda yüksek din öğrenimi alan öğrencilerin öğrenim giderlerini karşılamak için yararlandıkları kaynakların onların demokratik tutumları üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığına bakılmış ve sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

46 Aydın, *Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi*, s. 31, 41.

47 Taçman, "İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları, İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları", s. 37.

48 İnceoğlu, *Tutum, Algı, İletişim*, s. 37.

Tablo 15: Maddi Gelir Kaynaklarına Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Gelir Kaynakları	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Burs / Kredi	218	199,02	16,60	1,092	2/362	,337	p>,05 Anlamsız
Çalışıyor	35	195,22	15,09				
Aile Desteği	112	200,00	17,44				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre öğrencilerin, öğrenim giderlerini kredi veya bursla karşılamaları ($X=199,02$) veya bir işte çalışmaları ($X=195,22$) ya da aile desteğiyle ($X=200,00$) yetinmeleri onların demokratik tutum düzeylerini anlamlı ($p=,337$) olacak şekilde etkilememektedir. Bu sonuçlara göre *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde maddi gelir kaynaklarının farklılaşmasının önemli bir etkiye sahip olmadığını* ileri sürmek mümkündür.

Türkiye’de yüksek din eğitimi kurumlarına devam eden öğrencilerin büyük çoğunluğunun ailesi orta, daha az bir kısmının ailesi de iyi sayılabilecek düzeyde bir ekonomik gelire sahiptir.⁴⁹ Bu da katılımcıların önemli ölçüde toplumun orta sınıf olarak tabir edilen kesiminden geldiklerini göstermektedir. Öte yandan yapılan gözlemler, öğrencilerin kahir ekseriyetinin, resmi ya da sivil, çeşitli kurum ve kuruluşlardan burs talebinde bulduklarını göstermektedir. Yani herhangi bir işte çalışmayan (ki çalışanların büyük çoğunluğu din hizmetleri sınıfındadır) öğrencilerin çoğunluğu eğitim masraflarını karşılamakta güçlük çekmekte ve bu konuda öğrenciler birbirlerinden çok fazla ayrışmamaktadırlar. Netice itibarıyla katılımcıların ekonomik statülerinin, onların demokratik tutum düzeylerini anlamlı düzeyde etkileyecek kadar çeşitlilik göstermediği anlaşılmaktadır.

24. İkamet Edilen Yere Göre Demokratik Tutum

Türkiye’de üniversite öğrencileri öğrenimleri esnasında ağırlıklı olarak ya devlet ve özel teşebbüslere ait yurtlarda, ya öğrenci evlerinde ya da aileleri-

49 Koç, “İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri”, s. 33; Mehmet Emin Ay, *Eğitim Öğretim Açısından İlahiyat Fakültelerinde Rehberlik*, Ulu dağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 2000, s. 65; Mustafa Usta, *Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Kurumsallaşma ve Ekolleşme Sorunları*, İFAV Yay., İstanbul 2001, s. 121.

nin yanlarında ikamet etmektedirler.⁵⁰ Şüphesiz kalınan yerlerde ortaya çıkan farklı ilişki biçimleri neticesinde öğrencilerin siyasal ve toplumsal olay ve olguları yorumlama, bu konularda tavır alma biçimleri de farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda kaldıkları yerlerin öğrencilerin demokratik tutum düzeylerini etkileyip etkilemediğini görmek için yapılan analiz sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 16: Öğrenimleri Esnasında İkamet Ettikleri Yere Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

İkamet Edilen Yer	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Aile Yanı	60	201,01	13,86	5,784	2/362	,003	p<,05 Anlamlı
Yurt	124	202,25	14,70				
Öğrenci Evi	181	196,02	18,39				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tabloda görüldüğü gibi yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçları, kaldıkları yere göre öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinde anlamlı bir şekilde ($p=,003$) farklılaştığını göstermektedir. Tukey HSD analizi sonucunda öğrenci evlerinde kalan katılımcıların demokratik tutum puanlarının ($X=196,02$), devlet veya özel yurtlarda kalan öğrencilerin demokratik tutum puanlarından da ($X=202,25$), ailelerinin yanında kalan öğrencilerin demokratik tutum puanlarından da ($X=201,01$) anlamlı şekilde daha düşük olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara bakarak *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde öğrenimleri sırasında kaldıkları yerin önemli bir etkiye sahip olduğunu* iddia etmek mümkündür.

Literatürdeki demokratik tutum düzeyi araştırmalarında bu değişkene göre katılımcıların demokratik tutum düzeylerinde bir farklılaşma olup olmadığı araştırılmadığı için eldeki veriyi benzer nitelikte başka çalışmalarla karşılaştırma imanı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu sonucu yorumlamak için daha çok gözlemlerden yararlanma ihtiyacı hasıl olmaktadır. Bu durumda bu dikkat çekici veriyi açıklamak için öğrenci evlerinin yapısına bakmak gerekmektedir. Çünkü gözlemlerimiz, öğrenci evlerinin çoğunlu-

50 Erdal Arlı, "Barınma Yerinin Üniversite Öğrencilerinin Kişisel ve Sosyal Gelişim ve Akademik Başarı Üzerindeki Etkilerinin Odak Grup Görüşmesi İle İncelenmesi", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, c. 3, sayı: 2, 2013, s. 177; Zeynep Filiz, Fatih Çemrek, "Üniversite Öğrencilerinin Barınma Sorunlarının Uygunluk Analizi ile İncelenmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 8, sayı: 2, 2007, s. 213.

ğunun belli bir amaca matuf olarak örgütlenen grup, vakıf, dernek veya cemaatler tarafından kontrol edildiğini göstermektedir. Buralarda cemiyet tipi örgütlenmeler yerine cemaat tipi örgütlenmeler yaygındır. Bu tür örgütlenmelerde bireyin kişisel tercihlerinden ziyade topluluğun önceden ve/veya yukarıdan belirlenen tercihler ve karar alma mekanizmaları işletilmektedir. Birey, pek çok konuda kişisel tercihlerini topluluk kurallarının yararına terk etmektedir. Dolayısıyla öğrenci evlerinde barınan katılımcıların demokratik tutum düzeylerinin düşük olmasını bireysel ve içsel süreçlerle izah etmek yerine toplulukçu ve dışsal süreçlerle açıklamak daha mantıklı olacaktır. Eğer bu evlerde bireylerin demokratik tutumlarını zayıflatacak uygulamalar söz konusuysa doğal olarak bu durum onların eğitimi olarak da demokratik tutum geliştirme potansiyellerini zayıflatacaktır. Ailelerinin yanında kalan veya yurtlarda barınan katılımcıların demokratik tutum puanlarının yüksek olması da bu minvalde onların nispeten daha özgür ortamlarda zaman geçirmelerinden kaynaklanmaktadır, denilebilir.

25. Medyada İlgi Duyulan Alana Göre Demokratik Tutum

Araştırmamızda son olarak katılımcıların gazete okurken ilgilerini yoğunlaştırdıkları alanlara göre demokratik tutum düzeyleri arasında bir fark olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda kişisel bilgi anketinde sorula "gazetelerde en çok hangi içeriklere yoğunlaşıyorsunuz?" sorusu sonucu ortaya çıkan veriler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 17: Medyada İlgi Duydukları Alanlara Göre Öğrencilerin Demokratik Tutumları

Medyadaki İlgi Alanları	N	X	S	F	sd	p	Sonuç
Güncel olaylar	251	198,44	16,00	4,266	2/362	,015	p<,05 Anlamlı
Dini İçerikler	30	192,86	20,37				
Spor magazin	84	202,69	16,86				
Toplam	365	198,96	16,74				

Tabloda görüldüğü gibi tek yönlü varyans analizi neticesinde katılımcıların gazetelerde ilgi duydukları konulara göre demokratik tutum düzeyleri arasında anlamlı bir fark ($p=,015$) ortaya çıkmıştır. Farkın hangi değişkenler arasında olduğunu tespit etmek için Tukey HSD analizi yapılmış ve dini içerikli yayınları takip eden öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinin ($X=192,86$) spor ve magazin haberlerini takip edenlerin demokratik tutum

düzeylerinden ($X=202,69$) daha düşük olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda *yüksek din eğitimi alan öğrencilerin demokratik tutum düzeyleri üzerinde gazetelerde ilgi duydukları konunun farklılaşmasının önemli bir etkiye sahip olduğunu* belirtmek mümkündür.

Gazete hemen hemen bütün popüler kültür kodlarını içinde barındıran; TV, radyo, internet gibi diğer iletişim kanallarını temsil etme gücü yüksek bir kitle iletişim aracıdır. Kitle iletişim araçlarında üretilen popüler kültürün, Şahin'in de belirttiği gibi⁵¹ yüksek din eğitimi alan öğrencilerin dünyaya, toplumsal hayata, insanlığa ve kendi öz varlıklarına ilişkin bakışlarını, tutum ve davranışlarını, değer, duygu ve düşüncelerini etkilemesi muhtemeldir. Tablodaki sonuçlar, buralarda takip edilen içeriğin, demokratik tutum düzeyi üzerinde anlamlı bir tesire sahip olduğunu göstermektedir.

Dini konulara meraklı öğrencilerin demokratik tutum düzeylerinin nispeten düşük olmasını açıklamak için elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Ancak gazetelerin bu türden içeriklerinin daha çok ilmiyal temelli bilgiler ya da belli bir ideolojik saikle hazırlanmış içerikler olduğunu düşününce, bu bilgilerin inanan insanları belli bir standartlar dizgesine zorlaması ve farklı kanaatlere yönelik daha çekimsiz hale getirmesinin bu sonucun muhtemel sebeplerden biri olabileceğini ileri sürmek mümkündür. Spor ve magazine meraklı öğrencilerde demokratik tutum düzeyinin yüksek çıkması da bu türden içeriklerin taahhüt/bağlanma gereksiniminin dini içeriklere göre çok daha zayıf olmasıyla açıklanabilir. Çünkü dini içerikler, belli oranda kalıplaşmış bilgilerden meydana gelirken, spor ve magazine dair içerikler, çoğu zaman farklı görüşlerin ve tartışmaların daha serbest sergilenebildiği bir karaktere sahiptir.

26. Sonuç ve Öneriler

Öğretmen adaylarının demokratik tutumlarının incelendiği bu araştırma kapsamında ortaya çıkan bulgular, İlahiyat gençliğinin demokrasi açısından iyi sayılabilecek bir durumda olduğunu göstermektedir. Ülkemiz 21. yüzyılın ilk yıllarını kendisini muhafazakâr demokrat olarak tarif eden bir iktidarın yönetiminde hızlı bir demokratikleşme ve sivilleşme süreci ile geçirmiş-

51 M. Cem Şahin, "Popüler Kültürün İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yaşam Stilleri Üzerindeki Etkisi", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2006-2009, sayı: 1-3/1-6, s. 196.

tir. Bu durum geç Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet dönemindeki uluslaşma ve modernleşme politikaları ile uzun yıllar içine kapanmış, kendisini devletten dışlanmış hisseden dindar muhafazakâr kesimin yönetim ve üretim süreçlerine aktif katılımını ve bu sayede özgüven ve aidiyet duygusu kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca görece istikrarlı bir ekonominin getirdiği tüketim alışkanlıkları ve hızla gelişen iletişim teknolojileri de dindar muhafazakârlar arasında ataerkil, cemaatçi ve biat kültürüne dayalı toplumsal örgünün daha fazla sorgulanmasına yol açmıştır. Bu demokratik değişim süreci özellikle genç kuşaklarda daha net ve belirgin bir şekilde görülmektedir.⁵²

Bunun gibi pek çok toplumsal değişim ile irtibatlandırılması mümkün olan demokratikleşme olgusu, gelişmiş ülkelerde eğitim politikasına dâhil edilerek çeşitli yöntem ve stratejilerle desteklenmektedir. Eğitim-öğretim ortamı bu amaçlar doğrultusunda düzenlenerek öğrencilere demokrasi kültürü edinebilecekleri bir öğrenme ortamı oluşturulmaktadır. Bu anlamda ülkemizde de eğitiminin temel unsuru olan öğretmenlerin daha yetiştirilme sürecinde demokrasi, farklı düşüncelere saygı ve hoşgörü gibi değerlerle tanıştırılması, pozitif demokratik tutum kazandırılması gerekmektedir.

Bireyler okul sürecinde öğrendikleri bilgilerin ve kazandıkları tutum, değer ve becerilerin bir kısmını model alma yoluyla öğrenmektedir. Bu yüzden öğretmenlerin sınıf içerisindeki çeşitli eğitim faaliyetleri, karar alma süreçleri ve tartışma etkinliklerinde sergiledikleri demokratik, katılımcı ve hoşgörülü tavır ve davranışlar, demokratik bilincin oluşumuna göz ardı edilemeyecek faydalar sağlayacaktır. Bu anlamda yüksek din eğitimi programları kapsamındaki derslerde beyin fırtınası, altı şapkalı düşünme, tartışma ve soru-cevap yöntemi gibi eleştirel düşünme ve tartışmayı destekleyici yöntem ve teknikler, öğretmen/öğretici adaylarının pozitif demokratik tutum geliştirmelerine önemli katkılar sunacaktır.

Demokrasinin her şeyden önce bir yaşam pratiği olduğunu göz önünde bulundurursak, yüksek din eğitimi programlarında görev yapan öğretim kadrosunun öğrencileri birbirleriyle işbirliği yapacakları, beraber çalışacakları, sorumluluk ve özgüven duygularını geliştirecek proje ve atölye çalışma-

52 Türkiye’de dindar muhafazakâr kesimin demokratik algılarındaki değişim için bk. Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yay., İstanbul 2006.

larına yönlendirilmeleri gerekmektedir. Ancak bu durumun önemli oranda öğretim elemanlarının demokratik tutumlarına ve katılımcı bir sınıf yönetimi oluşturma becerilerine bağlı olduğu unutulmamalıdır. Bu yüzden öğretim elemanlarının demokratik bilincini geliştirecek eğitim ve seminer programları da hazırlanmalıdır. Bu sayılanların yanı sıra yüksek din eğitimi programlarına demokrasi, insan hakları ve sivil toplum bilinci kazandırabilecek düzeyde makul dersler eklenmeli, mevcut derslerin işlenişinde öğrenci katılımı aktif bir şekilde teşvik edilmelidir. Dahası ölçme ve değerlendirme süreçlerinde öğrencinin eleştirel yanıtlar oluşturmaya olanak sağlanmalı, ders geçme, aşama kaydetme ve başarılı kabul edilme noktasında ezberci metotlar yerine bilgi temelli analizler, eleştirel sorgulamalar, sağlam yorum ve değerlendirmeler temele alınmalıdır.

Kaynakça

- Arlı, Erdal, "Barınma Yerinin Üniversite Öğrencilerinin Kişisel ve Sosyal Gelişim ve Akademik Başarı Üzerindeki Etkilerinin Odak Grup Görüşmesi İle İncelenmesi", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2013, c.3, sayı: 2, ss. 173-178.
- Ay, Mehmet Emin, *Eğitim Öğretim Açısından İlahiyat Fakültelerinde Rehberlik*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 2000.
- Aydın, Mehmet Zeki, *Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi*, DEM Yay., İstanbul 2005.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2002.
- Coşkun, M. Kamil, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Demokratik Tutum Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 2011, c. 15, sayı: 46, ss. 65-73.
- Çakır, Ruşen, İrfan Bozan, Balkan Talu, *İmam-Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, TESEV Yay., İstanbul 2004.
- Çarkoğlu, Ali, Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yay., İstanbul 2006.
- Demirsöz, Ebru Selçioğlu, *Yaratıcı Dramanın Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları, Bilişsü-tü Farkındalıkları ve Duygusal Zekâ Yeterliliklerine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2010.
- Ektem, Işıl Sönmez, Ali Murat Sünbül, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 31, ss. 159-168.
- Erbay, Ercüment, "Çocukların Katılım Hakkı Üzerine Bir Türkiye Değerlendirmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2013, c. 2, sayı: 1, ss. 38-54.
- Erdoğan, Mustafa, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, 2. Baskı, Liberte Yay., Ankara 2000.
- Ersoy, Ersan, "Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği (Malatya Örneği)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, c. 19, sayı: 2, ss. 209-230.
- Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, <http://ilahiyat.erciyes.edu.tr/resimler/2009-2013%20yil%20stratejik%20plan.pdf>, (Erişim: 27.02.2014).
- Filiz, Zeynep, Fatih Çemrek, "Üniversite Öğrencilerinin Barınma Sorunlarının Uygunluk Analizi ile İncelenmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, c. 8, sayı: 2, ss. 207-224.

- Genç, Salih Zeki, Temel Kalafat, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları İle Problem Çözme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2007, c. 2, sayı: 22, ss. 10-22.
- Genç, Salih Zeki, Temel Kalafat, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ile Empatik Becerilerinin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, sayı: 19, ss. 211-222.
- Gömlüksiz, Mehmet Nuri, Sare Demirtaş, "Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları: Fırat, Dicle, 7 Aralık, Cumhuriyet ve Erzincan Üniversiteleri Örneği", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 17, ss. 1-14.
- Gözütok, F. Dilek, *Öğretmenlerin Demokratik Tutumları*. Türk Demokrasi Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Heywood, Andrew, *Siyaset Teorisine Giriş*, 2. Baskı, Küre Yay., İstanbul 2004.
- <http://www.divinity.ankara.edu.tr/?pageid=104> (Erişim: 27.02.2014).
- <http://www2.diyaret.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/KuranKursuOgretimProgrami/Haf%C4%B1z%C4%B1k%20E%C4%9Fitimi%20Program%C4%B1-2010.pdf>, (Erişim: 01.04.2014).
- <http://www2.diyaret.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/IlkelerveHedefler.aspx> (Erişim: 01.04.2014).
- <http://ilahiyat.erdogan.edu.tr/index.php/fakultemiz/vizyon-ve-misyon/>, (Erişim: 27.02.2014).
- http://www.imamhatipokullari.org/download.php?file=timav_turkiyede_imam_hatip_lisesi_ve_imam_hatipliler_algisi_arastirmasi.pdf, (Erişim: 12.02.2014).
- İnceoğlu, Metin, *Tutum, Algı, İletişim*, 5. Baskı, Beykent Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, 10. Basım, Evrim Yay., İstanbul 2006.
- Kapız, Serap Özen, "Mesleki Sosyalleşmenin Çocuklar Üzerine Etkileri", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 5/2, (2003), <http://www.isgucdergi.org/?p=article&id=169&cilt=5&sayi=2&yil=2003>, (Erişim: 1.3.2014).
- Kaymakcan, Recep, Hasan Meydan, "Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme", *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 1, sayı: 1, ss. 29-54.
- Kaymakcan, Recep, "Ahlaki Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitim", *Teorik ve Pratik Boyutlarıyla Ahlak*, edit.: R. Kaymakcan, M. Kaya, DEM Yay., İstanbul 2007, ss. 389-408.
- Kılıç, Durmuş, Hanifi Ercoşkun, Ahmet Nalçacı, "Sınıf Öğretmeni Adaylarının Demokratik Tutumları", *Türkiye Sosyal Araştırmalara Dergisi*, 2004, c. 8, sayı: 2-3, ss. 9-19.
- Koç, Ahmet, "İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 25, sayı: 2, ss. 25-64.
- MEB, *İlköğretim DKAB Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yay., Ankara 2010.
- MEB, *Ortaöğretim DKAB Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*, Devlet Kitapları Müdürlüğü, Ankara 2010.
- Nazıroğlu, Bayramalı, *Vatandaşlık ve Din Eğitimi*, Açılım Kitap, İstanbul 2013.
- Okumuş, Ejder "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri: Dicle Üniversitesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2007, c. 5, sayı: 13, ss. 59-94.
- Özpolat, Abdulvahap, "Ailede Demokratik Sosyalleşme", *Aile ve Toplum*, 2010, c. 5, sayı: 20, ss. 9-24.
- Sokullu, Ebru Canan, Burcu Ertunç, "Demokrasi Algısı ve Referanduma Yönelik Tutumlar", *Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, Araştırma Notu 10/87*, <http://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2010/08/ArastirmaNotu087.pdf>, (Erişim: 10.03.2014).
- Şahin, M. Cem, "Popüler Kültürün İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yaşam Stilleri Üzerindeki Etkisi", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2006-2009, c. 1-3, sayı: 1-6, ss. 167-200.

- Taçman, Müge, "İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları, İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları", *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 2006, c. 1, sayı: 1, ss. 30-46.
- Usta, Mustafa, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumsallaşma ve Ekolleşme Sorunları*, İFAV Yay., İstanbul 2001.
- Varış, Fatma, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978.
- Yağcı, Esed, "Demokrasi ve Eğitim", *Eğitim ve Bilim*, 1998, c. 2, sayı: 107, ss. 15-22.
- Yücel, İsmail Hakkı, *Bilim-Teknoloji Politikaları ve 21. Yüzyılın Toplumu*, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi Başkanlığı, 1997, <http://ekutup.dpt.gov.tr/bilim/yucelih/biltek.html>, (Erişim: 15.04.2013).